

จิตสำนึกจากพิธีกรรม

ความเชื่อ และศักยภาพของท้องถิ่น*

กาญจนา แก้วเทพ

คณะสังคมศาสตร์และมานุษยศาสตร์

มหาวิทยาลัยมหิดล

ขอบเขต

เนื่องจากเรื่องราวที่จะกล่าวถึงต่อไปมีขอบเขตที่กว้างขวางมาก รวมทั้งยังมีคำหลายคำที่ยังเป็นปัญหาอยู่ (problematic) ภายในเนื้อที่อันจำกัด จึงจำเป็นต้องจำกัดขอบเขตของเรื่องที่จะกล่าวถึงดังต่อไปนี้

สำหรับคำว่า

"จิตสำนึก" จะกล่าวถึงจิตสำนึกในการต่อต้านระบบเป็นส่วนใหญ่

"พิธีกรรม" อันที่จริงการแสดงพิธีกรรม มีได้หลายด้าน ทั้งพิธีกรรมทางการเมือง ทางสังคม ในที่นี้จะเจาะจงเฉพาะการวิเคราะห์พิธีกรรมทางศาสนา ที่แสดงออกถึงศักยภาพของท้องถิ่น

และสำหรับกลุ่มคนที่จะกล่าวถึงนั้น จะจำกัดอยู่ที่กลุ่มชาวนา ซึ่งมีโลกทัศน์หลัก คือ ด้านศาสนา

1. ความสัมพันธ์ระหว่างแนวความคิดเรื่อง "สภาพความเป็นจริง (reality) "จิตสำนึก" (consciousness) และ "การปฏิบัติ" (practice)

การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างแนวคิดทั้ง 3 นี้ มีจุดมุ่งหมายที่จะตอบคำถามว่า "จิตสำนึกของเราเกิดขึ้นมาได้อย่างไร? วิชาสังคมวิทยาสสมัยใหม่ทำการศึกษาเรื่องจิตสำนึกได้อย่างไร? จิตสำนึกของพวกเราเกิดขึ้นมาจากเงื่อนไขสภาพความเป็นจริง (objective reality) ที่คนเรา (subject) ได้เข้าไปมีภาคปฏิบัติการ ผลลัพธ์ของปฏิสัมพันธ์ (interaction) ระหว่างปัจจัยทางภาวะวิสัย (ความเป็นจริง) และอัตวิสัย (ภาคปฏิบัติการของมนุษย์) จะค่อย ๆ สังสม และตกตะกอน (crystallization) ออกมาเป็นจิตสำนึก

ขอยกตัวอย่างเปรียบเทียบ เพื่อให้เข้าใจจำกัดความข้างต้นให้ง่ายขึ้น แต่ก่อนมีสภาพการทำนาของชาวนาไทยใช้วัวควาย (สภาพความเป็นจริง) การปฏิบัติการด้านการผลิตของชาวนาก็คือ การนำเอาวัวควายไปใช้ทำงานในนาเป็นประจำทุกวัน ระหว่างช่วงระยะเวลาที่ใช้

* บทความนี้มีปรับปรุงจากรายงานที่มีเขียนได้นำเสนอในการสัมมนาเรื่อง "ทฤษฎีและวิธีการการศึกษาเรื่องท้องถิ่น" จัดโดยสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย และสมาคมประวัติศาสตร์ฯ ระหว่างวันที่ 5-7 ธันวาคม 2528 โรงแรมซีวีวี พัทยา

ก็ต้องมีการหยุดท้าวควายโดยเฉพาะในช่วงตอนท้าย ๆ ที่ แดร์วอนจัด และเนื่องจากวัวควายเป็นสิ่งมีชีวิตเหมือนเช่น คนเรา เมื่อทำงานให้ประโยชน์แล้ว ก็ต้องมีการเหน็ด- เหนื่อย ชาวนาจึงสร้างความรู้สึกผูกพันแมตดาสต์ว์เลี้ยงขึ้น มา หลังจากหมดหน้านาแล้วก็มีการท้าวพิธี เรียกขานวัวควาย เป็นการแสดงความรู้สึกขอบคุณต่อสัตว์ ปฏิบัติการภายใต้ เงื่อนไขดังกล่าว ก่อตัวให้ชาวนามีจิตสำนึกที่สัมพันธ์กับสิ่งมีชีวิต มีความเมตตาต่อสัตว์เลี้ยง ถือกตติ "ยามดึกก็ใช้ ยาม ไซท์รักษา" และเห็นคุณค่าของสิ่งมีชีวิตร่วมโลกที่เป็นเพื่อน เกิดแม่เจ็บตาย

ปัจจุบันนี้ เมื่อเงื่อนไขความเป็นจริงเปลี่ยนแปลงไป ทำให้การทำงานต้องหันมาใช้ควายเหล็ก วิธีการ ใช้ควายเหล็กแตกต่างจากการใช้ควายเลี้ยง เพราะจะไม่มี การหยุดพัก ยิ่งทำมากก็ยิ่งได้งานมาก (จึงเท่ากับเป็น การส่งเสริมจิตสำนึกโลกโมโทลัน ให้มีความเป็นไปได้) สภาพทฤษฎี และปฏิบัติการของชาวนาแบบใหม่นี้ก็ก่อให้เกิด จิตสำนึกอีกแบบหนึ่งที่แตกต่างกันไปจากเดิม

เราจึงอาจจะสรุปคำจำกัดความข้างต้นด้วยการ เลียนแบบคำกล่าวของ Descartes ที่ว่า "ฉันคิด ฉันจึงมี อยู่" ในการอธิบายจิตสำนึก เราอาจจะกล่าวได้ว่า "คน เราเป็นและคิด อย่างที่เขาทำอยู่" แต่ทว่าในการตีความ คำกล่าวนี้ มิได้ส่งนัยยะไปในลักษณะตัวกำหนด (deter- mination) เพราะคนเราก็มิเสรีภาพระดับหนึ่ง ในการ เลือกที่จะกระทำด้วย

มีคำ 2 คำ ที่อาจจะใช้แทนกันได้ คือคำว่า "จิตสำนึก" และ "อุดมการณ์" คำว่า "จิตสำนึก" หมาย ความถึงสภาวะของสำนึก ส่วน "อุดมการณ์" เป็นผลผลิต จากสภาวะอันนี้¹

เมื่อนำแนวคิดเรื่อง "ภาคปฏิบัติการ" มา ศึกษาเรื่อง "พิธีกรรม" เราอาจจะพิจารณาได้ว่า การ ประกอบพิธีกรรม² ก็คือภาคปฏิบัติการอันหนึ่ง ซึ่งอาจจะทำ หน้าที่ตอกย้ำอุดมการณ์อันเดิมหรือในทางตรงกันข้าม อาจ จะเป็นปฏิบัติการที่ทำการเปลี่ยนแปลงจิตสำนึกจากแบบหนึ่ง (เช่น จากแบบยอมจำนน) ไปสู่จิตสำนึกอีกแบบหนึ่ง หาก

แต่อาจจะเป็นภาคปฏิบัติการ ที่มีลักษณะพิเศษกว่าแบบ ธรรมดาสักเล็กน้อย คือมีความเข้มข้น รุนแรง ลุ่มลึก เป็น พิเศษกว่าปฏิบัติการธรรมดา (ดังจะได้อธิบายต่อไป)

2. ทฤษฎีของอัลธูซเซอร์ (L. Althusser) ท้าวด้วยการ "การผลิตซ้ำเพื่อสืบทอดจิตสำนึก อุดมการณ์"

อัลธูซเซอร์³ นักปรัชญาชาวฝรั่งเศสได้สร้าง ทฤษฎีเกี่ยวกับจิตสำนึก อุดมการณ์ โดยเลียนแบบทฤษฎีว่า ด้วย "ทุน" ของมาร์กซ์ กล่าวคือ ทฤษฎีเกี่ยวกับทุนจะ อธิบายว่า หลังจากที่มีการผลิตทุนขึ้นมาแล้ว จะต้องมีการ นำทุนนั้นไปผลิตซ้ำ (reproduce) ทุนนั้นจึงจะมีชีวิตยืน- ยาวเพราะได้รับการสะสมมากขึ้น

อัลธูซเซอร์ได้นำเสนอข้อคิดใหม่ 2 ประการคือ

1) นอกจากจะมีการผลิตทุน (material) ขึ้นมาแล้ว ยังต้องมีการผลิตความคิดเกี่ยวกับทุนนั้นควบคู่ ไปด้วย (spirit) เช่น ความคิดที่ให้คุณค่ากับทุน (ตัวอย่าง ที่อาจจะพอเทียบเคียงได้ เช่น ความคิดที่ว่ามีเงิน เรียก หนึ่ง มีทองเรียกหนึ่ง เงินหรือก็คือพระเจ้า) ความคิดที่ อยากรจะเอาทุนไปดำเนินกิจการ เพื่อจะได้ผลกำไร (ตัวอย่างคำกล่าวโบราณที่ว่า "อยากได้สินต้องหมั่นค้า" เป็นต้น) บรรดาความคิดที่กล่าวมานี้จะช่วยหล่อหลอมให้ระบบ ทุนหมุนเวียนต่อไปได้ ในทางตรงกันข้ามจะมีระบบความคิด อื่นๆ ที่ไปกันไม่ได้กับระบบทุน เช่น ความคิดเรื่อง "การกินของคืออยู่รอด" สมณะ ไม่สะสม เงินทองเป็นของนอก กาย ตายแล้วก็เอาไปไม่ได้" ถ้าบรรดาความคิดชุดหลังนี้ กลายเป็นกระแสของความคิดในสังคม ระบบการผลิตและ หมุนเวียนทุนจะมีปัญหา

2) ในส่วนที่เกี่ยวกับการผลิตความคิด ก็เช่น เดียวกันกับกระบวนการผลิตทุน กล่าวคือหลังจากผลิตความ คิดอันหนึ่งขึ้นมาแล้ว จำเป็นต้องมีการผลิตซ้ำเพื่อสืบทอด⁴ ระบบความคิดนั้น มิฉะนั้น ความคิดอันนั้นก็จะสูญหายไป ในโลกเรามีคนผลิตความคิดเรื่องต่าง ๆ ขึ้นมานับเป็น พัน ล้าน เรื่อง แต่ความคิดอันที่จะยืนยาวต่อมาได้มัน จะ ต้องเป็นความคิดที่ได้รับสืบทอดเท่านั้น⁵

สำหรับเงื่อนไขที่จำเป็น สำหรับกระบวนการ ผลิตซ้ำเพื่อสืบทอดความคิด ได้แก่

1) **ต้องมีสถาบันต่าง ๆ** ยกตัวอย่าง เช่น ในทางจิตของภาคเหนือ ก่อนหน้าทีพุทธศาสนาจะแผ่ขยายเข้าไป ชาวลานนาจะมีสถาบัน "ลุ่มของ" ซึ่งทำหน้าที่ทุกอย่าง เช่น อบรมลูกหลาน เป็นเจ้าพิธีกรรม ทำพิธีแบบถือผี (animism) สอนฮีตข้อย⁶ ฯลฯ วันธรรมประเพณีแบบฮีตข้อยได้รับการสืบทอดโดยอ่าน "ลุ่มของ" นี้ ต่อมาเมื่อพุทธศาสนาเข้าไปแทนที่การถือผี และการบูชาบรรพบุรุษ พุทธศาสนาก็สร้าง "สถาบันวัด" ขึ้นมาทำหน้าที่แทน "สถาบันลุ่มของ" ดังนั้นฮีตข้อยและการถือผีจึงค่อยๆ เลือนไป สำหรับในหมู่บ้านชนบทนั้น ยังมีสถาบันเก่า ๆ อีกหลายสถาบันที่ยังไม่ได้รับการศึกษาอย่างแท้จริง เช่น สถาบันเจ็ดหมื่น เป็นต้น

2) **ต้องมีกิจกรรม** เราอาจจะแบ่งเป็นกิจกรรมในสังคฆออกได้เป็น 2 ประเภทคือ

2.1) **กิจกรรมในชีวิตประจำวัน** เป็นรูปแบบหลักของการถ่ายทอดจิตสำนึก อุดมภาพของสังคฆโบราณ ลักษณะของการอบรมสั่งสอนสมัยก่อนจะสอดแทรกอยู่ในการทำกิจกรรมต่าง ๆ ในชีวิตประจำวันโดยไม่แยกออกจากกันเช่น แม่จะสอนลูกสาวตอนเข้าครัวทำกับข้าว พ่อจะสอนลูกชายตอนจักสาน ในภาคอีสานคนแก่คนแก่จะอบรมลูกหลานในขณะที่ตำข้าวที่ปลายครกมอง เป็นต้น

บรรดากิจกรรมต่าง ๆ ในชนบท เช่น การลงแขก เอาแรง เอามือเอาใจ สร้างบ้าน บวชลูก เผศพล้วนแต่เป็นกิจกรรมที่สืบทอดจิตสำนึก อุดมภาพ ในทาง "ช่วยเหลือพึ่งพาค้ำชูซึ่งกันและกัน" ในชุมชนทั้งสิ้น ถ้าหากกิจกรรมเหล่านี้สูญหายไปและถูกแทนที่ด้วยกิจกรรมการว่างงาน การแข่งขันกันตัดราคาขายผลผลิต จิตสำนึกในการแข่งขันก็จะเกิดขึ้น

ในการศึกษาที่เกี่ยวข้องกับกิจกรรม ในชีวิตประจำวันของชาวชนบทนั้น ยังมีกิจกรรมอีกหลายประเภทที่สามารถจะสะท้อนให้เห็นลักษณะจิตสำนึกของชาวนาได้เช่น ด้าน space : การใช้ที่ดินเขา เกยนา บริเวณบ้าน และด้านกาลเวลา : การหมุนเวียนของฤดูกาล การจัดกิจกรรมในแต่ละช่วงเวลา⁷ เป็นต้น

2.2) **กิจกรรมในพิธีกรรม** เป็นรูปแบบกิจกรรมชนิดพิเศษ ซึ่งอาจจะเป็นการสืบทอดจิตสำนึกแบบใดแบบหนึ่งอย่างเข้มข้น ตัวอย่างเช่น พิธีบูชาบรรพบุรุษร่วมกัน พิธีไหว้ผีเหมืองฝาย (ซึ่งเน้นจิตสำนึกในด้านความสามัคคี การแบ่งปันอย่างยุติธรรม การเห็นคุณค่าความสำคัญของน้ำ) พิธีกรรมมือและไหว้ครุของหนังตะลุง⁸ พิธีขวัญควาย พิธีชายเขยในภาคอีสาน (รูปแบบที่ชุมชนเข้ามาร่วมจัดการนำถวายในครอบครัว)

กระบวนการสืบทอดดังกล่าว ที่จำเป็นต้องมีการลงมือปฏิบัติการอยู่ตลอดเวลาเนื่อง เป็นตัวอภิวายความคงทนของอุดมภาพนี้ จิตสำนึกอันหนึ่ง ๆ ไม่ว่าจะเป็ นอุดมภาพหลักหรืออุดมภาพต่อต่ามีก็ตาม หากฝ่ายใดหมดโอกาสที่จะได้ปฏิบัติการสืบทอดอุดมภาพนี้ หรือวัฒนธรรมนี้ ๆ ก็ต้องหมดลงหายไปเช่นเดียวกับ "หุ่น" อย่างไรก็ตาม การสืบทอดทางอุดมภาพนี้ ก็อาจจะมีการดัดแปลงรูปแบบจากเดิมไปจนแทบจะจำไม่ได้ และเราจะมองเห็นความต่อเนื่องของอุดมภาพนี้ไม่ได้ ก็ต่อเมื่อได้ทำการวิเคราะห์แล้วเท่านั้น ตัวอย่างเช่น เราจะต้องตั้งคำถามว่า ในขณะที่คนหนุ่มสาวสมัยใหม่ไม่ได้ไปวัดฟังเทศน์แล้ว เหตุใดจึงยังคงเชื่อเรื่องเวรกรรมชาติเศษชาติหน้า อยู่อีกเล่า บางทีการสืบทอดอุดมภาพดังกล่าว อาจจะอยู่ในเพลงไทยสากลหรือละครโทรทัศน์ก็เป็นได้

3) **ระยะเวลา** การศึกษาทางสังคฆวิทยา แบ่งประเภทของช่วงระยะเวลาออกเป็น 2 ช่วงคือ

3.1) ระยะเวลาปกติ (normal time)

3.2) ระยะเวลาวิกฤต (critical time)

ในการวิเคราะห์กิจกรรมหนึ่ง ๆ เราต้องดูมิติของระยะเวลาประกอบด้วย เราจึงจะเข้าใจความหมาย (meaning) ของการทำกิจกรรมนั้น ๆ ตัวอย่างที่ทำการศึกษากันมากในเมืองไทยเกี่ยวกับความเชื่อ เรื่องพระศรีอารีย ก็คือกิจกรรมการสวดพระมาลัยในเจ็ดงานศพ⁹ การจัดงานบุญพระเวส หนึ่งลือคำทำนายลายแทงที่พระใช้

เทคโนโลยี กิจกรรมเหล่านี้ล้วนเป็นการสืบทอดความเชื่อเรื่อง พระศรีอารียให้คงอยู่ และเป็นกิจกรรมที่เมื่อกระทำอยู่ใน ระยะเวลาปกติ จะมีความหมายอย่างหนึ่ง เช่น ฟังเทศน์ เพื่อสะสมบุญ แต่ทว่าหากทำกิจกรรมเหล่านี้ในระยะเวลา วิกฤต ความหมายและการตีความเนื้อหาในบทสวดนี้อาจ จะมีความหมายไปอีกแบบหนึ่ง ดังเช่นที่พบว่า เวลาที่เกิด ไข้ยาคหนักมากแพง ข้าราชการกดขี่เบียดเบียนประชาชน อย่างหนักหน่วง สภาพเศรษฐกิจย่ำแย่ เนื้อหาในคำสวด เหล่านี้ จะมีความหมายไปในทางมองปลุกเร้าให้ประชาชน ตื่นตัวต่อสู้ให้ได้¹⁰

3. ข้อเหมือนและข้อต่างระหว่าง "จิตสำนึกที่ใช้ระบบ" และ "จิตสำนึกต่อต้านระบบ"

การศึกษาเรื่อง จิตสำนึกในยุคสมัยใหม่มีได้ แบ่งประเภทจิตสำนึกออกเป็น 2 แบบอย่างชัดเจน¹¹ คือ

- 3.1) จิตสำนึกที่มุ่งรับใช้ระบบที่เป็นอยู่ เช่น จิตสำนึกการยอมรับความไม่เท่าเทียมในสังคม ด้วยเหตุกฎ วิศวกรรมและโซควาสนา
- 3.2) จิตสำนึก ที่มุ่งเปลี่ยนแปลงระบบที่เป็น อยู่ เช่น จิตสำนึกที่มุ่งถึงชีวิตที่คิดว่าสังคมยุติธรรมกว่า สงบสุขและมีสันติสุขกว่าปัจจุบัน

ถ้าหากเราใช้เกณฑ์ของ Redfield มาแบ่ง วัฒนธรรมในสังคมออกเป็น 2 แบบ คือ วัฒนธรรมใหญ่และ วัฒนธรรมย่อยแล้ว โดยทั่วไปเราอาจจะกล่าวสรุปได้ว่า เนื้อหาของวัฒนธรรมใหญ่ มักจะบรรจุเอาจิตสำนึกที่รับใช้ ระบบ ในขณะที่วัฒนธรรมย่อยมักจะแฝงเอาการต่อต้าน ความคิดด้วยระบบที่เป็นอยู่เข้าไว้ด้วย¹² ในหลายส่วน จิตสำนึกทั้ง 2 ประเภทนี้จะตกผลึกอยู่ในภาษา ตัวอย่าง เช่น จิตสำนึกต่อต้านข้าราชการ (officialdom) ของ ชาวบ้านอีสาน จะปรากฏอยู่ในคำเตือนถึงหาญนะ 4 ประการที่มาถึงโดยไม่รู้ตัว คือ ฝนแล้ง น้ำท่วม โจรปล้น และข้าราชการ¹³ ในบางแห่งการใช้ภาษาเหล่านี้จะแสดง ออกในศิลปะการแสดง เช่น ทางภาคเหนือมีการเล่นขอ- เก็บมา ที่มีเนื้อหาคำร้องเปิดเผยมถึง พฤติกรรมของ ข้าราชการที่ขอบเอาวัดเอาเปรียบประชาชน หรือเนื้อหา

เพลงกล่อมเด็กในภาคใต้ ล้วนแต่เป็นการตำหนิข้าราชการ เป็นส่วนใหญ่¹⁴

มีข้อสังเกตบางประการเกี่ยวกับจิตสำนึก อุดม กาศมี 2 ประเภทที่กล่าวมา คือ ๑) ก) ก) ที่กล่าวมา คือ

ก) มานน์ไฮม์ (K. Mannheim)¹⁵ ได้ เสนอว่า เนื้อหาของอุดมการณ์หนึ่ง ๆ อาจจะเป็นไปได้ทั้ง อุดมการณ์แบบแรกหรือแบบที่สอง (คือรับใช้หรือต่อต้าน ระบบ) ทั้งนี้ย่อมแล้วแต่ภารกิจทางประวัติศาสตร์ของอุดม- การณ์นั้น ในสังคมหนึ่ง ๆ ช่วงระยะเวลาหนึ่ง ๆ ตัวอย่าง เช่น ความเชื่อเรื่องพระศรีอารีย อาจจะทำให้เป็นความ เชื่อที่รับใช้ระบบก็ได้ หากมีการตีความให้เน้นหนักอยู่ที่การ รอคอยอย่างสงบ และคอยเฝ้าความสงบธรรมของกษัตริย์ องที่ปัจจุบันนี้ปกครองอยู่ระหว่างการรอคอย ในทางตรงกัน ข้ามอาจจะเป็นความเชื่อที่ต่อต้านระบบก็ได้ อย่างเช่นการ ตีความของบรรดาขบวนการเคลื่อนไหว ของชาวนาในอดีต ทั้งหลาย

ข้อสรุปในที่นี้ก็คือ สำหรับอุดมการณ์หนึ่ง ๆ ใน ตัวของมันเองแล้วไม่ได้ถูกกำหนดลงไปอย่างตายตัวว่าจะมี ธรรมชาติเป็นอะไร ต้องแล้วแต่การทำหน้าที่ของอุดมการณ์ นั้น ๆ ในสังคมหนึ่ง ๆ ในช่วงระยะเวลาหนึ่ง ๆ

ข) ในขณะที่อุดมการณ์ทั้งสองชนิดต่างก็มีส่วน ที่เหมือนกันบางประการ เช่น ต่างก็ทำหน้าที่ให้ความชอบ- ธรรม ให้คำอธิบาย ให้หลักอ้างอิงทางศีลธรรมแก่กลุ่มที่ เป็นเจ้าของอุดมการณ์นั้น แต่อุดมการณ์ทั้งสองก็มีข้อ แยกต่างกันอย่างเห็นได้ชัดเจน กล่าวคือ อุดมการณ์รับใช้ ระบบจะมีการแสดงออกทั้งเนื้อหา และรูปแบบการ ถ่ายทอดที่กระทำอย่างเปิดเผย เราจะมองเห็นเนื้อหาและ การถ่ายทอดของอุดมการณ์หลักในวัฒนธรรมใหญ่ได้ โดยทั่ว ไป เช่น ในการแสดงหนังตะลุง ตัวเอกหรือตัวเจ้านายจะ พูดภาษากลาง ส่วนตัวคนใช้จะพูดภาษาใต้¹⁶ อันสะท้อน ให้เห็นถึงลำดับชั้นของอำนาจ ของการให้คนค่าภาษา แต่ ภาษาที่แสดงผ่านชนิดของตัวละคร ส่วนอุดมการณ์ต่อต้าน มีเนื้อหาและการแสดงออกในลักษณะหลบ ๆ ซ่อน ๆ แฝง- วั่น ปลอมแปลงตัวเอง ทำให้บางครั้งผู้รับข่าวสารไม่

สามารถจะอ่านความหมายที่อยู่ภายใน ตัวอย่างเช่น ในภาคอีสานจะมีสิ่งที่เรียกว่า "หนังสือ หน้าหา" หนังสือก็คือสิ่งที่เรารู้จักกันในรูปแบบหนังสือธรรมดาทั่วไป แต่สำหรับ "หน้าหา" เป็นตัวเขียนที่ผู้อ่านจะต้องไปตีความหมายหาความหมายเอาเองหรือมี "ตัวเสียง" ซึ่งเป็นรหัสลับเวลาจะเผยแพร่ข่าวกบฏ หรือตัวอย่างเนื้อหาทางการเมืองที่แฝงอยู่ในรูปแบบของเพลงกล่อมเด็กของทางภาคใต้ โดยที่การกล่อมเด็กนั้นเป็นเรื่องของเด็กและผู้หญิง เป็นต้น

ค) โกลมานน์ (L. Goldmann)¹⁷ ตั้งสมมติฐานว่า อันที่จริงในชน ๑ แห่งหรือชนกลุ่มหนึ่ง จะมีจิตสำนึกทั้ง 2 อย่างปะปนกันอยู่เสมอ เหมือนเหรียญมีด้านสองด้าน เพียงแต่จะมีด้านใดเป็นหลัก เป็นเรื่อง อันใดจะแสดงออก อันใดจะแฝงไว้ เท่านั้นเอง ดังนั้นบรรดาเงื่อนไขจากภายนอก เช่นบรรยากาศทางการเมือง ภาวะปฏิบัติการของกลุ่มที่ต้องการการเปลี่ยนแปลง วิกฤตการณ์ของสงครามทางเศรษฐกิจ จุดอ่อนของชนชั้นปกครอง ในช่วงระยะเวลาสั้น ฯลฯ เงื่อนไขที่กล่าวมานี้จะส่งผลต่อการพลิกกลับไปกลับมาระหว่างจิตสำนึกทั้ง 2 ประการและปฏิสัมพันธ์ (interaction) ระหว่างเงื่อนไขภายนอกกับจิตสำนึกภายในยังเป็นตัวกำหนดรูปแบบทิศทางแสดงออกของจิตสำนึก เช่น ในภาคใต้ของชาวมลายูในครั้งอดีตเมื่อยามเกิดภาวะแห้งแล้ง ข้าวยากหนามากแพง ถ้าพระเจ้าแผ่นดินเข้มแข็ง คุร้าย ชาวนาก็จะใช้วิธีทำบุญตักบาตรเพื่อลดปริมาณความหิวอาหาร แต่ถ้าวพระเจ้าแผ่นดินอ่อนแอและมีหัวหน้าการต่อสู้เกิดขึ้นมาก็จะก่อการกบฏจลาจล¹⁸ เป็นต้น

4. การแบ่งรูปแบบการสื่อสารในสังคมของบล็อก (Maurice Block)

บล็อก¹⁹ ได้เสนอให้แบ่งรูปแบบกิจกรรมการสื่อสารในสังคมออกเป็น 2 แบบ

- 1) แบบพิธีกรรม
- 2) แบบชีวิตประจำวัน

และเขายังได้นำเสนอต่อไปว่า ส่วนมากแล้วกิจกรรมรูปแบบพิธีกรรม มักจะเป็นกิจกรรมที่สืบทอดตกทอดมาโดยใช้ระบบดังที่กล่าวมาข้างต้น เหตุผลเนื่องมาจากกลุ่มผู้มีอำนาจในสังคมมักจะเป็นผู้ผูกขาดในการประกอบพิธี

กรรมเป็นส่วนใหญ่ ส่วนกิจกรรมในรูปแบบที่ดำเนินอยู่ในชีวิตประจำวัน มักจะปฏิบัติการที่สืบทอดตกทอดมาต่อต้นระบบ ทั้งนี้เนื่องมาจากปฏิบัติการดังกล่าวมีพื้นฐานมาจากสภาพชีวิตที่เป็นจริง

หลักการแบ่งแยกดังกล่าวของบล็อก แม้ว่าจะมีส่วนถูกต้องเป็นส่วนใหญ่ แต่ก็มีได้ถูกต้องไปทั้งหมดดังเช่นข้อคัดค้านของทานาเบ (S. Tanabe)²⁰ ที่เสนอว่า หลักการที่บล็อกเสนอมานั้น แม้ว่าจะสามารถอธิบายได้ในภาพส่วนใหญ่ แต่ก็มีข้อที่จะต้องเป็นไปตามหลักการนี้ในทุกกรณี อาจจะมีพิธีกรรมบางอย่างที่ทำหน้าที่สืบทอดตกทอดมาต่อต้นระบบก็เป็นไปได้ ในที่นี้ผู้เขียนขอยกตัวอย่างแสดงให้เห็นลักษณะพิธีกรรม 2 อย่าง ที่มีความแตกต่างกันในเรื่องหน้าที่กับใช้อุดมการณ์แต่ละชนิด อย่างเช่น กรณีที่มีการขอยุทธสาสนาจากส่วนกลางลงไปครบวงบรรดาเมืองที่ตั้งหลาย (ซึ่งเป็นการอธิบายมิติทางด้านการเมืองที่แสดงออกในศาสนาและพิธีกรรม) ทุกวันนี้ เราจะได้ฟังเรื่องเล่าปรัมปรา (myth) และได้เห็นการประกอบพิธีกรรมที่มีเนื้อหาแสดงการต่อสู้ระหว่างผีท้องถิ่นและพระพุทธรเจ้า เช่น การต่อสู้ระหว่างปู่และย่า (นิบรพบุรุษของชาวมลายู) กับพระพุทธรเจ้า (ตัวแทนศาสนาจากส่วนกลาง) และเรื่องราวส่วนใหญ่จะจบลงด้วยการพ่ายแพ้ของผีท้องถิ่น อย่างไรก็ตาม ก็ปรากฏว่ามีท้องถิ่นบางตัวที่มีชัยชนะเหนือพระพุทธรเจ้า เช่น กรณีของย่านขันขี้ที่มีเรื่องเล่าย่อ ๆ ว่า ย่าขันขี้ข้าวเป็นผีประจำเมล็ดข้าวทุกเมล็ดและมีหน้าที่ช่วยปกป้องรักษาให้มีข้าวอุดมสมบูรณ์ เมื่อครั้งที่ผู้คนพากันไปนมัสการพระพุทธรเจ้ามากกว่าย่าขันขี้ข้าว ย่าขันขี้ข้าวจึงหนีออกจากเมืองหายไป ต่อมาก็เกิดปรากฏการณ์ความแห้งแล้งอดอยากทั่วไป พระพุทธรเจ้าจึงต้องยินยอมให้ไปบูชา ขันขี้ข้าวกลับคืนมา และให้ชาวบ้านนมัสการย่าขันขี้ข้าวมากกว่าพระพุทธรเจ้า ดังมีคำกล่าวที่ว่า "คุณย่าขี้มี 69 คุณพระพุทธรเจ้ามี 56"

และเมื่อพิจารณาจากบทสัมภาษณ์ของเรา เราก็จะพบข้อยืนยันได้ว่า ในชนวนการเคลื่อนไหว ชาวนาเกือบจะทุกครั้งจะต้องมีการประกอบพิธีกรรมเป็นส่วนหนึ่งร่วมอยู่ด้วย ซึ่งแสดงว่าวิถีของพิธีกรรมนั้น มิได้ผูกขาด

สำหรับการสืบทอดอุดมการณ์หลักเท่านั้น เพราะกลุ่มต่อต้านก็สามารถจะช่วงชิงมาใช้ได้เช่นกัน และในตนเองเดียวกัน กิจกรรมบางอย่างในชีวิตประจำวันก็อาจจะดูซึมเอาอุดมการณ์หลักเข้าไปได้ด้วยเช่นกัน

ในขั้นนี้ เราสามารถจะให้คำนิยามเชิงสังคมวิทยาเกี่ยวกับพิธีกรรมได้ว่า การประกอบพิธีกรรมจึงเป็นการจัดระบบบรรดาปัจจัยต่าง ๆ เข้าด้วยกันเป็นพิเศษ เช่น การใช้สัญลักษณ์ (จะใช้สัตว์อะไรเป็นเครื่องบูชา การใช้เหล้า หรือใช้ในพิธี มีความหมายทางสัญลักษณ์อย่างไร) การจัดสถานที่ประกอบพิธีกรรม (ในภาชนะของกบฏชาวนา มักจะมีการจัดสถานที่ทำพิธีตามทิศบุอยู่ในด้านซ้าย) การใช้เวลา (การหาฤกษ์ยาม) โอกาส (กระทำก่อนหรือหลังเก็บเกี่ยว) การใช้ตัวบุคคลที่ประกอบพิธี (เป็นใคร หญิงหรือชาย) และข้อกำหนดการมีส่วนร่วมเฉพาะเจาะจงจากผู้เข้าร่วมพิธี เป็นต้น เมื่อเราวิเคราะห์หัตถ์มิตต่าง ๆ ในพิธีกรรม เราจะพบหัตถ์มิตด้านความเข้าใจ (เช่น เนื้อหาในบทสวดหรือการอ่านคำทำนายลายแทงเกี่ยวกับพระศรีอารีย์) มิตด้านอารมณ์ความรู้สึก (ความขมใจ ความหวัง) และมิตด้านภาคปฏิบัติการทำอะไรบางอย่างชัดเจนแน่นอนว่าจะต้องทำอะไรที่มันง่ายและถ้าเราวิเคราะห์พิธีกรรมในแง่ของอุดมการณ์ การทำพิธีกรรมของฝ่ายต่อต้าน ก็จะเป็นการขับไล่อุดมการณ์ลึกลับลึกลับเก่า ๆ ออกไป และสอดใส่อุดมการณ์ใหม่ ๆ เข้าไปแทนที่ เช่น ภาพยนตร์ไทย ของสังคมพระศรีอารีย์ ก็เป็นภาพที่ตรงกันข้ามกับภาพมิตสัญลักษณ์ของสังคมปัจจุบันทั้งในด้านวัตถุ จิตใจ และคุณค่า และที่นี่ยังเกิดอีกประการหนึ่งก็คือ การประกอบพิธีกรรม ดังกล่าวนี้นี้จำเป็นต้องดำเนินไปหลายต่อหลายครั้ง ทั้งนี้เพราะลักษณะการตกผลึกที่คงทนของอุดมการณ์เท่านั้นเอง

5. การประยุกต์ใช้ทฤษฎีบทสองชั้น มาอธิบายหน้าที่ของพิธีกรรม

อัลธูแซร์ได้วิเคราะห์ระบบโรงเรียนในระบบทุนนิยมเอาไว้ว่า โรงเรียนนั้นได้ทำหน้าที่สองชั้น สำหรับชั้นแรกที่ทุกคนมองเห็นก็คือ ทำหน้าที่ให้ความรู้ สอนเรียนเขียนอ่าน แต่หน้าที่ชั้นในที่คนส่วนใหญ่ไม่ค่อยเห็น ก็คือ

ทำหน้าที่สืบทอดอุดมการณ์หลักของสังคม²¹

การวิเคราะห์หน้าที่ของพิธีกรรมก็เช่นเดียวกัน กล่าวคือ ตามปกติเวลาเราดูการประกอบพิธีกรรมจากภายนอก เราจะมองเห็นว่าพิธีกรรมได้ช่วยตอบสนองความต้องการเฉพาะหน้าของคน ไม่ว่าจะเป็นการรักษาโรค การสะเดาะเคราะห์ การเยียวยาทางด้านจิตใจ²² ส่วนหน้าที่ในใจของพิธีกรรมนั้น ก็คือ การสืบทอดทางอุดมการณ์ (ไม่ว่าผู้ปฏิบัติพิธีกรรมหรือผู้เข้าร่วมจะรู้ตัวหรือไม่ก็ตาม) ซึ่งจะเป็นอุดมการณ์สองฝ่ายใดก็ตามขึ้นอยู่กับว่าฝ่ายใดเป็นฝ่ายประกอบพิธีกรรม

ดังนั้น ในการวิเคราะห์พิธีกรรม เราจึงอาจจะใช้เกณฑ์ (categories) เหล่านี้มาพิจารณาดู เพื่อตอบคำถามข้างต้น คือ²³

- 1) ศึกษาศักดิ์สิทธิ์และอรรถกถา (practice and discourse) เพื่อทำการวิเคราะห์เนื้อหาของพิธีกรรมนั้นเกี่ยวข้องกับเรื่องอะไรบ้าง เช่นเกี่ยวกับความจงรักภักดีต่อรัฐ ความอุดมสมบูรณ์ การขับไล่วิญญาณชั่วร้าย การตอกย้ำความสามัคคีในกลุ่มเครือญาติ เป็นต้น
- 2) คุุเป้าหมายที่พิธีกรรมนั้นมุ่งแสดงออก
- 3) ศึกษการสร้างสัญลักษณ์ ขึ้นเป็นสัญลักษณ์แห่งการต่อสู้ (เช่น การชูกำปั้น) หรือการยอมจำนนให้จำนวนหรือสัญลักษณ์อื่น ๆ (เช่น นักพิราบหมายถึงสันติภาพ) ความหมายของสัญลักษณ์เหล่านี้ จะช่วยให้เข้าใจทิศทางและธรรมชาติของพิธีกรรมนั้น

6. การวิเคราะห์พิธีกรรม

มีเงื่อนไขอย่างน้อย 4 ประการ ที่จะกระตุ้นให้ศักยภาพของชุมชน (ซึ่งเคยเป็นศักยภาพที่สงบอยู่ แปรเปลี่ยนมาเป็นศักยภาพที่เคลื่อนไหวมีชีวิตชีวา) ได้แสดงออกถึงขั้นก่อตัวเป็นขบวนการเคลื่อนไหว เปลี่ยนแปลงสังคม คือ

- 1) มีสถานภาพปัจจุบันที่ตั้งอยู่ในวิกฤตการณ์ และมีสัญญาณต่าง ๆ ที่สื่อถึงลักษณะของยุคมิตสัญลักษณ์ เงื่อนไขนี้เป็นเงื่อนไขทางภาวะวิสัย
- 2) มีผู้นำของขบวนการมาปรากฏตัว สัญญาณของการมาปรากฏตัวของผู้นำ แสดงถึงความพร้อมเพรียง

ของสภาพภาพที่จะสามารถมีปฏิบัตการได้ เจื่อนใหม่เป็น
เจื่อนใหม่ทางอัติวิสัย

3) มีสิ่งคนในจินตภาพ (imagination)
เนื่องจากการที่จะชักชวนให้ผู้คนปฏิเสธ และละทิ้งสังคม
เดิมนี้จำเป็นต้องมีภาพพจน์ของสังคมใหม่มาเป็นข้อเสนา

4) จำเป็นต้องมีภาคปฏิบัตการ เช่น การ
ปฏิบัตการของผู้นำหรือบรรดานักกิจกรรม (activist)
ในการปฏิบัตการจะเป็นส่วนหนึ่งของภาคปฏิบัตการทั้งหมด

ในการวิเคราะห์พิธีกรรมในระหว่างการต่อสู้
เพื่อต่อต้านระบบเดิมของขบวนการเคลื่อนไหวขานา นั้น
เราจะวิเคราะห์มิติต่าง ๆ ดังนี้คือ

6.1) ความจำเป็นที่จะต้องมีพิธีกรรมขบวนการ
เคลื่อนไหว ในขั้นนี้ เราจะใช้หลักทฤษฎีของกวมซี
(Gramsci)²⁴ นักปราชญ์ชาวอิตาลีเลียน ซึ่งได้อธิบาย
เอาไว้ว่า เมื่อกลุ่มผู้ปกครองจะทำการปกครองประชาชน
นั้น พวกเขาจะต้องครอบครองฐานะที่เหนือกว่า (hege-
mony) ให้ครบในแง่ 4 ด้านของชีวิตสังคม กล่าวคือ

- ก) ทางด้านเศรษฐกิจ :
ตัวอย่างเช่นระบบเศรษฐกิจ
แบบศักดินา ไพร่จะต้องส่ง
ส่วย ถูกเกณฑ์แรงงาน เลีย
ภาษีอากรประเภทต่าง ๆ
- ข) ทางด้านการเมือง :
ประชาชนจะต้อง มาสังกัด
อยู่ในระบบไพร่สังกัดนาย
- ค) ทางด้านวัฒนธรรมและภูมิปัญญา :
ประชาชนจะต้องยอมรับอภิ-
สิทธิ์ของชาติกำเนิด ไม่คิด
แข่งบุญวาสนา มีแต่เจ้าฟ้า-
เจ้าแผ่นดินเท่านั้นที่ทรงภูมิ
ความรู้ ส่วนประชาชนชั้น
โง่งเลลาเบาปัญญา
- ง) ทางด้านจริยธรรม :
กลุ่มผู้ปกครองจะเป็นคนดี-

สินศุนค่าว่าอะไรคือดี อะไร
คือเลว เช่น กตัญญูคือ
เจ้านายเป็นศุนค่าที่ดี

แต่ทว่ากระบวนการครอบครองฐานะ ที่เหนือ
กว่านี้ไม่เคยทำงานได้อย่างสมบูรณ์ในทุกสังคม ในช่วง
ระยะเวลาหนึ่งจะต้องเกิดความขัดแย้งขึ้นมาในสังคม ซึ่ง
อาจจะเป็นความขัดแย้งทางด้านผลประโยชน์ (เช่น
เจ้านาย เรียกเก็บภาษีมากขึ้น) หรือความขัดแย้งทางด้าน
ศุนค่า J. Scott และ G. Rude²⁵ เสนอทฤษฎีที่มี
เนื้อหาคล้ายคลึงกันว่า ตามปกติความสัมพันธ์ระหว่าง
เจ้าศักดินากับขานานั้น ถึงแม้จะมีลักษณะเอาเปรียบ
ขูดรีด แต่ก็มีระดับมาตรฐานที่แน่นอนระดับหนึ่ง กล่าวคือ
จะมีเพดานทางศีลธรรมที่กำหนดการเอาเปรียบขูดรีดทาง
เศรษฐกิจที่เจ้าศักดินากระทำต่อขานา หากเมื่อใดก็ตาม
ที่เจ้าศักดินาเอาเปรียบ "ล้ำเส้น" เพดานนี้ไป ขานา
จะยอมรับไม่ได้ เมื่อถึงความขัดแย้งในสังคมจะเกิดขึ้น
และจะเกิดการเคลื่อนไหวขานาเพื่อแสวงหาเจ้าศักดินา
องค์ใหม่ที่ปฏิบัติตามเพดานทางศีลธรรม (เช่นภาพของ
กบฏพระศรีอริย์ หัวหน้านักบุญมักจะให้สัญญาว่า จะเรียก
เก็บภาษีให้น้อยลง หรืออนุญาตให้เสียเป็นสังของแทนเงิน
ได้)

เมื่อความขัดแย้งเกิดขึ้นในแง่ 3 มิติ การ
จัดการกับความขัดแย้ง ก็ต้องกระทำให้ครบทุกด้านเช่นกัน
การเรียกร้องต่อสู้ทางเศรษฐกิจ และการเมืองจะแสดง
ออกในรูปของการปฏิบัตการทางการเมือง และข้อเรียกร้อง
ทางเศรษฐกิจของขบวนการ ส่วนการต่อสู้ด้านศุนค่า
และวัฒนธรรมนั้น จะแสดงออกให้เห็นอย่างชัดเจนใน
รูปแบบของพิธีกรรม

ในด้านการต่อสู้ทางพิธีกรรมนี้ เราจะได้เห็น
1) การตีความใหม่ (Reinterpretation) ทั้งในแง่ศุนค่าและวัฒนธรรมที่มีอยู่ การตีความ
ใหม่นี้ อาจจะมีลักษณะที่ Scott เรียกว่า "ลักษณะท้องถิ่น
นิยม" (localism)²⁶ ทั้งนี้ เราอาจจะเข้าใจได้ว่า
เมื่อรัฐส่วนกลางได้แทรกแซงเข้าไปในท้องถิ่นนั้น ได้กด

อำนาจท้องถิ่นให้อยู่ภายใต้อิทธิพลรัฐส่วนกลาง (ดังกษัตริย์พุทธศาสนาจากส่วนกลางได้เข้าไปทำลาย ครอบงำมีประจำท้องถิ่นดังที่กล่าวมาแล้ว) ลักษณะการครอบงำนี้จะเป็นระบบคุณค่าว่า การมีลำดับชั้นทางสังคม (โดยที่แน่นอนว่า จะต้องมียุทธศาสตร์ของลำดับชั้น) นั้นเป็นสิ่งจำเป็นและถูกต้องแล้ว ดังนั้น สำหรับการตีความจะไม่มีแก่นแท้ของระบบคุณค่าใหม่ (ดังที่ปรากฏในความเชื่อเรื่องเมื่อยุคพระศรีอริยมาตัง) ที่ให้คุณค่ากับความเสมอภาค เชื่อว่ามนุษย์ทุกคนจะมีศักดิ์ศรีเท่ากัน จะต้องไม่มีเจ้าไม่มีนาย ไม่มีการขูดรีด ซึ่งรูปแบบหลังนี้ก็คือลักษณะของท้องถิ่นที่เคยเป็นมาก่อนหน้าที่ อำนาจอบายนอกจะเข้าไป ซึ่งเท่ากับเป็นการรื้อฟื้น (revivalism) จิตสำนึกอิสระของชุมชน พร้อม ๆ กับเป็นการปฏิเสธการครอบงำของอำนาจรัฐส่วนกลางจากภายนอก

2) การพลิกกลับค่านิยมที่เคยเป็นรอง ให้มาเป็นหลัก ค่านิยมแห่งวันให้มาเปิดเผยให้ทุกสิ่งทุกอย่างกลับหัวกลับหาง นี้คือลักษณะ reversals ของอุดมการณ์ใหม่ จิตสำนึกใหม่²⁷ ตัวอย่าง เช่น ในยามปกติ เนื้อหาของพุทธศาสนาคับอุดมการณ์หลักจะเน้นเรื่องนิพพานเป็น เรื่องหลัก อันเป็น เรื่องของโลกุตระธรรมและชีวิตภายหลัง แต่ในขณะที่เกิดขบวนการ ชาวนากำลังต่อสู้ผู้เข้ม จะมีการกล่าวถึงพุทธศาสนาคับที่เน้น เรื่องพระศรีอริย (ซึ่งเคยเป็นประเด็นรองในคับอุดมการณ์หลัก) โดยถือเป็นเรื่องหลัก พระศรีรัตนตรัยเป็นพุทธศาสนาที่เน้น เรื่องทางโลกและชีวิตในชาตินี้ "เดี๋ยวนี้และที่นี่" (here and now) ลักษณะดังกล่าวนี้ Scott เรียกว่าการทำ profanation ถึงศาสนา

ทั้งสองกระบวนการนี้ สามารถดำเนินการได้ เนื่องจากมีรากฐานทางประวัติศาสตร์รองรับอยู่แล้ว กล่าวคือ มีการสืบทอดคุณค่าและเรื่องราวดังกล่าวอยู่บ้างแล้ว ในระยะเวลาปกติ เช่น มีการสวดพระมาลัยเพื่อถวายเป็นความเชื่อเรื่องพระศรีอริย มีการบอกเลิกกันต่อ ๆ มาถึงเนื้อหาในเพลงยาวพยากรณ์กรุงศรีอยุธยา คำทำนายของพระเจ้าเสือ และนี่คือคำอธิบายความต่อเนื่องกับอดีต

กันระหว่างกิจกรรมในชีวิตประจำวัน และกิจกรรมในพิธีกรรม

6.2) พิธีกรรมทำหน้าที่ยกระดับจิตสำนึกในการต่อสู้

ในขบวนการต่อสู้ของชนชั้นขบวนการ จะต้องเกิดปรากฏภาพของว่างทางด้านเป้าหมาย และความเข้าใจระหว่างผู้นำและสมาชิกอยู่เสมอ โดยทั่วไปแล้วเป้าหมายของสมาชิกมักจะขึ้นอยู่กับด้านใดด้านเดียว เช่น ไม่ยอมเสียภาษี อยากจัดเจ้าหน้าที่และอื่น ๆ แต่เป้าหมายของผู้นำจะมีลักษณะรอบด้าน (holistic) ดังนั้นเอาศัยการผ่านการทำพิธีกรรม ก็จะเป็นโอกาสให้ผู้นำช่วยยกระดับความเข้าใจและจิตสำนึกของสมาชิก ให้มีลักษณะรอบด้านมากขึ้น (สำหรับขบวนการเคลื่อนไหวทางการเมืองแบบใหม่ หน้าที่ในด้านนี้ของพิธีกรรมก็เปรียบเสมือนการให้การศึกษาทางการเมืองนั่นเอง)

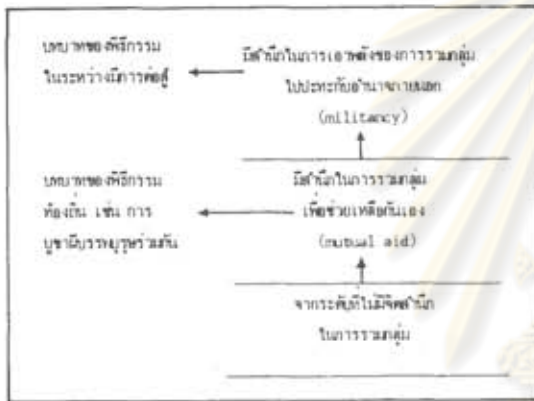
ดังนั้น ถ้าเราวิเคราะห์มิติต่าง ๆ ของเนื้อหาในการแสดงพิธีกรรม เราจะพบมิติทุกด้าน กล่าวคือ

- ด้านเศรษฐกิจ - จะกล่าวถึงการยกเลิกหรือการทดแทนการเสียภาษีในรูปแบบอื่น
- ด้านการเมือง - จะพูดถึงการมีขั้วตริย ที่ประพฤติดูถูกต้อง ตามทศพิธราชธรรม
- ด้านจริยธรรม - ผู้นำ และสมาชิกในขบวนการ จะพยายามแสดงภาพของความบริสุทธิ์ ของขบวนการ (purify) เช่น การกินอาหารมังสวิรัต การนุ่งขาวห่มขาว การรักษาศีลภาวนา ไม่พูดปด ฯลฯ
- ด้านวัฒนธรรม - จะเห็นการปฏิบัติที่ย้อนอายุหลัง มาสู่ระบบท้องถิ่นนิยม เช่น เน้นความกตัญญูต่อพ่อแม่ (ลักษณะท้องถิ่นนิยมในแง่การมีถือระบบอำนาจที่มีอยู่ในเครือญาติ มิใช่ต่อ

ภายนอก) ในบางกรณี แม้แต่หัวหน้ากลุ่ม ก็ยังใช้คำสรรพนาม เรียกแบบเครือญาติ เช่น พ่อ

ผลจากการเข้าร่วมพิธีกรรมต่อเนื่องเป็นเวลายาวนาน จะบ่มเพาะให้จิตสำนึกของสมาชิกมีลักษณะรุนแรงมากขึ้นเป็นลำดับ (radicalize) จนกระทั่งถึงระดับขั้นการเตรียมความคิดในการต่อสู้ปะทะกัน (militancy) เราอาจจะอธิบายระดับขั้นตอน ของจิตสำนึกรวมกลุ่ม (collective consciousness) โดยทั่วไปได้ตามขั้นต่อไปนี้ คือ

กระบวนการ radicalize นี้ เป็นการเปลี่ยนแปลงจากมีระดับความเข้าใจ แนวทางเข้ากับด้านอารมณ์ความรู้สึก และในท้ายที่สุดก็เป็นการเตรียมพร้อมของมิติต่างการแสดงออกเป็นภาคปฏิบัติการ สัญลักษณ์แสดงออกถึงจิตสำนึกขั้นสูง ก็คือ การเตรียมเวทมนต์คาถาคาถากันเหนียว แจกหมากกัณฑ์เอาวูช เป็นต้น ในขั้นนี้ข้อนำสังเกตว่า ในตัวศาสนานี้จะประกอบด้วย 2 ด้านคือ ด้านคำสั่งสอนซึ่งเป็นส่วนที่ให้คำอธิบาย และด้านไสยศาสตร์ซึ่งเป็นด้านปฏิบัติการในช่วงเวลาปกติ ก็มีการใช้ไสยศาสตร์เพื่อช่วยแก้ไขปัญหาเฉพาะหน้า เช่น เจ็บป่วย สะเดาะเคราะห์ และในช่วงเวลาสู้รบก็ได้ใช้ไสยศาสตร์เพื่อเตรียมไปปะทะกับฝ่ายตรงข้าม

6.3) **ศักยภาพของจิตที่แสดงออกในรูปเอกลักษณ์ร่วม (collective identity) ตามปกติ พิธีกรรมทุกอันก็มีหน้าที่สร้างเอกลักษณ์ร่วม (collective**

identity) ให้แก่ผู้เข้าร่วมพิธีกรรมอยู่แล้ว ด้วยการทำให้คนทั้งหมดมีความรู้สึกเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน

นอกจากนั้น เมื่อพิจารณาจากในแง่การต่อสู้ทางอุดมการณ์ ในการทำพิธีกรรมของวัฒนธรรมใหญ่ ก็คือความพยายามในการคุกคามเอาวัฒนธรรมย่อยเข้าไป เป็นส่วนหนึ่ง เข้าไปอยู่ในลำดับชั้นล่างของโครงสร้างในวัฒนธรรมใหญ่ เช่น การเรียงลำดับชั้นของผีที่ไหว้ในการทำพิธีไหว้ผีเหมืองฝาย เป็นต้น

ตั้งแต่นั้นพิธีกรรมต่อต้านก็เป็นวิธีการ "ใช้ดาบเน้นศิลปะเอง" เช่นกัน คือเป็นความพยายามที่จะแยกเอาวัฒนธรรมใหญ่ ด้วยการสร้าง "เอกลักษณ์ร่วม" เฉพาะในกลุ่มเล็ก ๆ ที่ต่างไปจากวัฒนธรรมใหญ่ หรืออาจจะกล่าวได้ว่า เป็นการใช้ทั้งกระบวนการ differentiation และ integration ไปพร้อม ๆ กัน คือ สร้างความรู้สึกเป็นพวกเดียวกัน เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในกลุ่มเล็ก ๆ (integration) เพื่อจะแยกตัวเองออกจากกลุ่มใหญ่ (differentiation) และจะเอาพลังสามัคคีจากภายในนี้ไปปะทะกับภายนอก

ตั้งแต่นั้นพิธีกรรมที่แสดงในการต่อต้าน เราจะให้เห็นการใช้สัญลักษณ์เดียวกันภายในกลุ่มย่อย ที่มีความแตกต่างจากสัญลักษณ์ที่ใช้กันอยู่ในกลุ่มใหญ่ เช่น

- การนุ่งขาวห่มขาว (ด้านเครื่องแบบแต่งกาย)
- ภาษาพูด (จะมีการพูดคำที่ไพเราะ เรียกคุณพ่อคุณแม่)
- มีกิจกรรมร่วม (collective action) เช่น การชวนกันไปเก็บดอกไม้ ร่วมชุมนุมเพื่อนรำ
- มีวีรบุรุษร่วม (collective hero) เช่น พระพุทธเจ้าองค์ที่ 5

ผลสืบเนื่องจากการมีเอกลักษณ์ร่วม ก็คือ การเกิดความมั่นใจ (vitalism) อันเป็นไปตามหลักการจิตวิทยากลุ่ม (mass psychology) เกิดความพร้อมที่จะเปรียบจากความเชื่อ และอารมณ์ความรู้สึกให้มาเป็นภาค

และจากการมีเอกลักษณ์ร่วม ก็ยังทำให้ความ
ในพึงพอใจของปัจเจกบุคคลแต่ละคน ได้รับการรวมศูนย์ให้
กลายเป็นภาพประท้วงแสดงออกธรรมนุ

มีข้อที่น่าสนใจเกี่ยวกับกระบวนการ ที่จะเลือก
คนเข้ามาร่วมกลุ่ม เนื่องจากในสมัยโบราณไม่มีวิธีการ
สมัครเข้าองค์กรหรือขบวนการใด ๆ ด้วยรูปแบบที่เป็นเชิง
การ เช่น การเขียนใบสมัครอย่างเช่นในสมัยปัจจุบัน วิธี
การคัดเลือกคนเข้ามาร่วมขบวนการนี้ใช้วิธีการ 2 ด้าน
คือ ทั้งขู่และทั้งลอบใจให้รางวัล (reward and
punishment) เทคนิคโดยส่วนใหญ่ที่ใช้ ก็คือ จะมีการ
บอกแล้วว่า จะมีเหตุการณ์ที่ถูกตัดสินเอาไว้ล่วงหน้าแล้วว่า
จะต้องเกิดอะไรขึ้นบ้าง ในเมื่อยุคสมัยมาถึง เพราะ
ฉะนั้น "หายนะ" ที่จะมาถึงจะต้องเกิดขึ้นอย่างหลีกเลี่ยง
ไม่ได้ แต่ก็มีวิธีจะ "ล่องหน" (transcendent) หายนะ
นั้นได้ ถ้าทำตามหลักหรือคำสั่งที่กลุ่มมีกฎมาบอก การทำ
ตามก็จะได้รับรางวัลในขั้นแรก คือสามารถล่องหนหายนะได้
และยังจะได้รับรางวัลทางวัตถุในขั้นต่อไป เช่น ก้อนเงิน
เก็บเอาไว้จะกลายเป็นเงินทอง เป็นต้น ส่วนการลงโทษ
ก็คือ คนที่ไม่ยอมทำตาม ก็จะต้องตกเป็นเหยื่อของมันด้วย
ในรูปแบบต่าง ๆ เช่น ลมจะพัดหายไป ยักษ์จะมากิน ฯลฯ
จากหลักดังกล่าว ทางฝ่ายขบวนการก็จะสามารถตรวจสอบ
และจำแนกได้จากการกระทำตามของประชาชนว่าใครบ้าง
เข้าร่วมกับตน

6.4) พิธีกรรมทำให้ความชอบธรรม

(Legitimize) คือขบวนการ เนื่องจากอุดมการณ์กำลัง
อยู่ได้ก็เพราะความชอบธรรมเป็นหลัก 2 ประการคือ

ก) สามารถที่จะให้คำอธิบายที่มีเหตุ
มีผล ตัวอย่างเช่น คำภาเนตของการเกิดกษัตริย์

ข) มีกฎเกณฑ์ที่ต้องปฏิบัติตาม เช่น
ทศพิธราชธรรม ศิลของกษัตริย์

ดัชนี (indicator) ที่พิสูจน์ความชอบธรรม
ของอุดมการณ์ และผู้ปกครองกลุ่มเก่า ก็คือ ความสงบ
เรียบร้อยของบ้านเมือง ความอุดมสมบูรณ์ทางธรรมชาติ
และสังคม เป็นต้น

ฉะนั้น เมื่อฝ่ายต่อต้านก่อตัวขึ้นมา ก็จำเป็นต้อง

2 ด้านในเวลาเดียวกัน

ก) ต้องเขาระง่อนความชอบธรรม-
ของกลุ่มผู้ปกครองเก่า คือ การตีความภาวะไม่สงบเรียบ-
ร้อย เตือนร้อนไปทั่วทุกหย่อมหญ้า ความไม่อุดมสมบูรณ์ทั้ง
ธรรมชาติและสังคมที่เกิดขึ้น ว่าเป็นสัญญาณแสดงว่า
"กษัตริย์องค์เก่าหมดบุญแล้ว หรือไม่รักษาทศพิธราชธรรม
เป็นต้น

ข) จะต้องสร้างความชอบธรรม ให้
กลุ่มของตน ซึ่งโดยส่วนใหญ่แล้วผู้นำขบวนการชาวนาจะ
ใช้วิธีอ้างอิง (identify) ตัวเองกับประวัติศาสตร์ เช่น
เมื่อประวัติศาสตร์ของศาสนาทำนายว่า จะมีพระพุทธเจ้า
องค์ที่ 5 มาเกิด ผู้นำขบวนการชาวนาก็จะอ้างว่า
"ตนเองนั้นแหละคือพระพุทธเจ้าองค์ที่ 5 ที่มาเกิด" หรือ
เป็นกษัตริย์ที่สามารถจะมาปลดปล่อยประชาชน ให้พ้นจาก
ความทุกข์ยากเดือดร้อน ทั้งนี้เพราะมีข้อตกลงและความ-
เชื่อเกี่ยวกับผู้ปกครองว่า "เมื่อกษัตริย์องค์ปัจจุบันหมดบุญ
หรือไม่รักษาข้อตกลง ประชาชนก็มีสิทธิ์ที่จะเรียกร้อง
กษัตริย์องค์ใหม่ที่มีบุญยิ่งกว่าเหมาะสมยิ่งกว่า (just
king/trucking) เมื่อทำการวิเคราะห้กระบวนการ
อ้างอิง (identification) ของผู้นำชาวนา จะเห็นว่า
มีวิธีการต่าง ๆ นานา เช่น การเปลี่ยนชื่อของผู้นำให้
เหมือนนับชื่อกษัตริย์ในประวัติศาสตร์ การแสดงอิทธิฤทธิ์-
ปาฏิหาริย์ให้เหมือนเทพพระโพธิสัตว์เคยทำได้ การแสดง
ลักษณะบางอย่างทางร่างกายที่คล้ายคลึงกับลักษณะของวิ-
บุรุษในประวัติศาสตร์ เป็นต้น นอกจากนี้ตามหลักการ
วิเคราะห์ระดับ และชนิดของจิตสำนึกของกระบวนการหนึ่ง
เราอาจจะใช้แหล่งที่เป็นตัวอ้างอิงของขบวนการ เป็นเกณฑ์
อันดับหนึ่งในการพิจารณา เช่นการที่ผู้นำชาวนาอ้างอิงตัวเอง
ว่าเป็นท้าวเรื่อง หรือเป็นรัชกาลที่ 5 มาเกิด ย่อมสะท้อน
ให้เกิดระดับจิตสำนึกของผู้นำนั้นด้วยเช่นกัน

กล่าวโดยสรุป จากหน้าที่หลายประการของ
พิธีกรรมที่ได้กล่าวมาข้างต้น คงจะขอให้คำตอบแก่เราได้
ว่า เหตุใดจึงมีการผนวกรวมเอาการทำพิธีกรรมเข้าไป
เป็นส่วนหนึ่งของบรรดากิจกรรมอันหลากหลาย ของขบวน-

การเคลื่อนไหวขบวนการในครั้งอดีต และเราคงจะไม่กล่าว
เกินเลยไปนัก หากเราจะสรุปว่า ท่ามกลางการต่อสู้รบ
ด้านอื่น การช่วงชิงชัยชนะ (ทางด้านจิตใจ) ให้ได้ในทาง
ทักษิกรรมนั้นไม่เพียงแต่เป็นสิ่งที่ควรจะทำเท่านั้น หากแต่
เป็นสิ่งที่**จำต้องกระทำทีเดียว**

เชิงอรรถ

1. ดูคำนิยามอย่างละเอียดในภาษาญา แก้วเทพ, "อุดมการณ์ : แมงคืดและแมงวิเคราะห์, วารสารเศรษฐศาสตร์-
การเมือง, 3 : 3 (ม.ค.-มี.ค. 2527), หน้า 35.
อนึ่ง เพื่อความเข้าใจร่วมกันในที่นี้ จะขออธิบายว่าความคิดทุกความคิดในสังคมนี้มีได้มีลักษณะเป็นอุดมการณ์ไปเสีย
หมดทุกความคิด ทั้งนี้เพราะบรรดาความคิดต่าง ๆ ในสังคมนี้มี ล้วนมีที่มาจากประสบการณ์หลากหลายของมนุษย์
ทั้งประสบการณ์ในการต่อสู้กับธรรมชาติและต่อสู้กับชีวิตทางสังคม แต่ทว่าความคิดหนึ่ง ๆ จะแปรสภาพมาเป็นอุดมการณ์
ได้ก็เนื่องมาจากวิธีการที่นำเอาความคิดนั้นมาใช้ ตัวอย่างเช่น ความคิดที่ว่า "มือเท้าของพวกเราสั้นยาวไม่เท่ากัน"
ความคิดดังกล่าวนี้ก็เป็นข้อเท็จจริงที่สรุปมาจากการสังเกตสิ่งแวดล้อมเท่านั้น แต่หากเมื่อใดก็ตามที่มันถูกนำเอาความ
คิดนั้นมาให้ความชอบธรรม (justify) กับความไม่เสมอภาคในสังคม เมื่อئั้นความคิดอันนั้นก็จะกลายเป็นอุดมการณ์
2. ยังมีคำถามสำคัญ ๆ อีกมากมายที่เกี่ยวข้องกับเรื่องพิธีกรรม ซึ่งควรจะศึกษาให้ละเอียดถี่ถ้วนไม่ได้ ตัวอย่างคำถาม
สำคัญ ๆ นั้นได้แก่ อะไรทำให้คนเข้าร่วมพิธีกรรม การเข้าร่วมพิธีกรรมเกี่ยวข้องกับกระบวนการทางจิตวิทยาที่เรียก
ว่า identification อย่างไร การเข้าร่วมพิธีกรรมช่วยเพิ่มหรือลดศักยภาพที่จะปฏิบัติการบางอย่างเพียงไร อย่างไร
ทั้ง ๆ ที่พิธีกรรมบางอย่างเหลือแต่เพียง "รูปแบบ" โดยที่ผู้เข้าร่วมไม่ได้เข้าใจ "เนื้อหา" ของพิธีกรรมนั้นเลย
จนกระทั่งมีคำกล่าวว่า "ท่าแต่ขอเป็นพิธี" แต่เหตุใดจึงยังคงต้องมีการกระทำพิธีกันอยู่ การประกอบพิธีกรรมได้ทำ
หน้าที่แทนการควบคุมด้วยการใช้ความรุนแรงได้อย่างไร
3. ดูรายละเอียดเกี่ยวกับความคิดและงานชิ้นสำคัญของอัลธูแซร์ ที่เกี่ยวกับการวิเคราะห์อุดมการณ์ ใน อุดมการณ์และกล-
ไกของรัฐทางด้านอุดมการณ์ : หลุยส์ อัลธูแซร์ (เขียน) ภาษาญา แก้วเทพ (แปล), โครงการหนังสือเล่มของ
สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
4. แต่การผลิตซ้ำเพื่อสืบทอดนั้น อาจจะทำได้หลายรูปแบบ หลายเนื้อหา โดยอาจจะผลิตซ้ำใหม่ อาจจะลอกเลียนแบบของ
เดิมทุกประการ หรือตัดต่อแต่งเติมจนดูแปลกตาไปจากรูปเดิม หรืออาจจะมีการ "เปลี่ยนเอาเหล่าเก่าไปใส่ขวดใหม่"
"เหล่าเก่าขวดเก่าแต่เปลี่ยนฉลากใหม่" เป็นต้น ดังนั้นการค้นหาคำนำเน็ดของความคิดอันหนึ่ง ๆ อุดมการณ์อันหนึ่ง ๆ
จึงต้องวิเคราะห์ค้นหาร่องรอยเพื่อสาวไปหาต้นกำเนิดที่แท้จริง
5. ผู้ที่สนใจกิจการสืบทอดทางด้านจิตสำนึกและวัฒนธรรม อาจจะดูจาก P. Bourdieu and Jean-Claude Passer-
on, *Reproduction in Education, society and culture*, Sage Publications, 1977.
6. สุนทรีย อาสะโว้ย ตั้งข้อสังเกตว่า ประเพณีการทำบุญของสังคมนีลามีเรียกว่า "ฮิตสิบสอง" ซึ่งกำหนดกิจกรรมการ
ทำบุญที่สำคัญตลอดทั้งปีนั้น การทำบุญที่ใหญ่ที่สุดคือ "บุญพระเวส" ในงานบุญนี้จะมีการนำเอาญาติสุครมาเทศน์ ซึ่ง
เป็นเรื่องราวเกี่ยวกับพระศรีอาริย์ นอกจากนั้นบุญพระเวสยังเป็นประเพณีที่จะต้องเชิญชวนให้ชาวบ้านจากหมู่บ้านอื่นมา

ร่วมพึ่งพิงต้องนิมิตพระจากวัดต่างหมู่บ้าน ซึ่งในนิมิตจากอีกด้านหนึ่ง งานบุญดังกล่าวก็เป็นโอกาสที่จะทำให้เกิดสมานฉันท์ในระดับกว้างไกลกว่าระดับหมู่บ้าน (supravillage solidarity) และยังมีประเพณีอีกหลายอย่างในชนบทที่ได้จัดให้มีโอกาสการเกิดสมานฉันท์ดังกล่าว เช่น การแข่งตีกอง การแข่งเรือ เป็นต้น ดู สุชาติ อาสะไว, จากอุคณาภิษิตพระศรีอารีย์ถึงชนผู้มีบุญภาคอีสาน, สถาบันไทยคดีศึกษา, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2528.

7. ดูตัวอย่างงานศึกษาในลักษณะนี้ของ Henri Lefebvre, "Problèmes de la Sociologie rurale", Cahiers Internationaux de Sociologie, Tome VI, Paris, 1949, pp. 78-100. และ Esteban Magallon "Cognition of Time, change and Social Identity : Klinga History and Historical Consciousness" in History and Peasant Consciousness in South East Asia, A. Turton and S. Tanabe (eds.), Senri Ethnological Studies (no. 13) National Museum of Ethnology, Osaka, 1984, pp. 235-266.
8. ดูงานศึกษาของ ปรีดา เฉลิมเผ่า กอนันตกุล, "ความเปลี่ยนแปลง และความต่อเนื่องในศิลปะการแสดงหนังตะลุง", สถาบันไทยคดีศึกษา, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2525.
9. ดู ขาววิทย์ เกษตรศิริ, "กฎไพร่สมัยอยุธยา กับ แนวความคิดผู้มีบุญ-พระศรีอารีย์-พระนาลัย", วารสารธรรมศาสตร์ 9 : (ก.ค.-ก.ย. 2522), หน้า 53-86.
10. Jane C. Scott, "Protest and profanation" (part I), Theory and Society, 4:1 (1977), pp. 1-38, (part II), Theory and Society, 4:2 (1977) pp. 211-246.
11. P. Ansart ได้แบ่งจิตสำนึกทั้ง 2 ประเภทออกจากกันอย่างชัดเจน เพื่อเลือกวิธีการทางสังคมวิทยาที่จะใช้ในการศึกษา ซึ่งอาจจะมีบางส่วนที่แตกต่างกัน ดู P. Ansart, Ideologies, conflits et pouvoir, P.U.F., Paris, 1977.
12. นี่เป็นแนวการวิเคราะห์ของ J.C. Scott, "Protest and profanation", op. cit.,
13. ผู้เข้าร่วมสัมมนาท่านหนึ่งได้ให้ความกระจ่างว่า ข้อความดังกล่าวได้รับการผลิตซ้ำสืบทอดมาจากต้นฉบับเดิม คือ ข้อความที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก
14. ดู วารสารสังคมศาสตร์ (มหาวิทยาลัยเชียงใหม่), 6 : 2 (ค.ค.-มี.ค. 2527) "ฉบับโลกทัศน์ชาวนา" ในตีประชุม ได้มีผู้ร่วมสัมมนาจากทางภาคเหนือท่านหนึ่งได้ให้ข้อมูลยืนยันแนวคิด เรื่องการผลิตซ้ำเพื่อสืบทอดจิตสำนึกว่า ในปัจจุบัน การเล่นชกเก๊กหมัด นั้นได้รักษารูปแบบเดิมเอาไว้ แต่ได้ปรับเนื้อหาให้ทันสมัย เข้ากับเหตุการณ์ปัจจุบันมากยิ่งขึ้น คือเปลี่ยนจากความขัดแย้งระหว่างชาวนากับนายค่านในสมัยก่อน มาเป็นความขัดแย้งระหว่างชาวนากับพนักงานป่าไม้ในยุคปัจจุบัน
15. Karl Mannheim, Ideology and utopia, Routledge and Kegan Paul, 1936.
16. ดู ปรีดา, เรื่องเดิม, หน้า 38.
17. Lucien Goldmann, "Conscience réelle et conscience possible, Conscience adéquate et fausse conscience", in Marxisme et Sciences humaines, Gallimard, 1970.
18. Kwang-Ching Liu, "Worldview and Peasant Rebellion : Reflections on Post-Mao Historiography, ; Journal of Asian Studies, 40:2, (Feb. 1981), pp. 295-326.
19. Maurice Block, "The Past and the Present in the Present", Man 12:2 (August 1977), pp. 278-292.
20. S. Tanabe, "Ideological practice within peasant rebellion : The case of Siam around

the turn of century; in History and Peasant consciousness in South East Asia, op. cit. pp. 75-110.

21. ดู หลุยส์ อัลธุแซร์, เรื่องเดิม.
22. ในการศึกษาขบวนการเคลื่อนไหวขบวนการในอดีตที่ใช้อุดมการณ์พระศรีอารียะและอ้างตนเองว่าเป็น "ผู้มีบุญ" นั้น มีข้อน่าสังเกตว่า ในระหว่างขั้นตอนก่อนที่จะมีการประกาศตัวผู้นำว่าเป็น "ผู้มีบุญปฏิการ" มาเกิดขึ้น บรรดาผู้นำเหล่านี้จะผ่านขั้นตอนของการเป็น "ผู้วิเศษ" มาก่อน การเป็น "ผู้วิเศษ" หมายความว่า เป็นผู้ที่มีอิทธิปาหิพิเศษในการรักษาโรค ทำนายโชคชะตา หรือทำพิธีกรรมต่าง ๆ ที่ตอบสนองความต้องการเฉพาะหน้าของชาวบ้านได้ โปรดดู พรเพ็ญ อันตระกูล, อัจฉราพร กุมภิสสัย (บรรณาธิการ), **ความเชื่อพระศรีอารียะและกฏมุนีในสังคมไทย**, สผพ. สร้างสรรค์, กรุงเทพฯ, 2527.
23. ดู รายละเอียดในเรื่องนี้ใน กฤษณา แก้วเทพ, **จิตสำนึกชาวนา**, สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ก.ค. 2527.
24. ดู หัวข้อเรื่องความจำเป็นที่จะต้องมีการต่อสู้ทางอุดมการณ์ในขบวนการเคลื่อนไหวใน กฤษณา แก้วเทพ, "อุดมการณ์ : แนวคิดและแนววิเคราะห์", เรื่องเดิม. และกฤษณา แก้วเทพ, "ลัทธิมาร์กซ์ของกรรมสี", **วารสารธรรมศาสตร์**, 12 * 2 (มี.ย. 2526), หน้า 105-122.
25. George Rude, **Ideology and Popular Protest**, Lawrence and Wishart, London, 1980.
J.C. Scott, "Protest and Profanation", op. cit.,
26. J.C. Scott, op. cit.,
27. ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดเจชัดที่สุดคือ เนื้อหาในเพลงยาวพยานกรรมกรกรุงศรีอยุธยา
...นักปราชญ์จะตกต่ำต้อย
กระเบื้องจะเฟื่องฟูลอย
น้ำเต้าอันลอยนั้นจะถอยจาง...

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย